

Reghinul cultural

STUDII ȘI ARTICOLE
VII

- 2004 -

Cuprins

<i>Cuvânt înainte</i> (Dr. Grigore Ploeșteanu)	7
<i>La ceas aniversar</i> (Traian Marian)	10
<i>Secvențe istorice la o aniversare</i> (Dr. Corina Teodor)	13
<i>Documente privind istoria orașului Reghin în arhiva Bisericii Negre Brașov</i> (Gernot Nussbächer)	20
<i>Un vechi monument de arhitectură românească din zona Reghinului: Biserica de lemn din Petelea</i> (Ioan Eugen Man)	28
<i>Biserica de lemn „Sfinții Arhangheli” din Reghin</i> (Beatrice Budea)	36
<i>Cărți vechi românești călătoare. Popa Grigorie „namesnicul” neuniților - colportor de carte</i> (Elena Miha)	65
<i>Un reprezentant al iluminismului catolic de tip iozefin la Reghin: Petru Maior (1785 - 1809)</i> (Dr. Laura Stanciu)	73
<i>Considerații privind cimitirul evreiesc din Reghin</i> (Emil Moldovan)	95
<i>Aspecte ale activității politice a românilor reghineni și din împrejurimi în anii regimului liberal (1860-1867)</i> (Grigore Ploeșteanu).....	105
<i>Corespondența unor intelectuali din Reghin cu Ioan Micu Moldovan între 1862-1885</i> (Ioana Botezan)	118
<i>Scriind istoria urbei în secolul al XIX-lea transilvan - cazul Reghinului Săsesc</i> (Marian Zăloagă)	130
<i>Convertiri religioase în protopopiatul Reghin la sfârșit de secol XIX și început de secol XX</i> (Beatrice Dobozi)	142
<i>Industria Reghinului la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX</i> (Biró Donát)	153
<i>Date privind statutele asociației civice și profesionale din Reghin</i> (Dorin Ioan Rus)	160
<i>Mișcările și frământările țărănești din ținutul Reghinului de la începutul secolului al XX-lea</i> (Dr. Ioan Chiorean)	176
<i>Abonați din Despărțământul Reghin al Astei la „Biblioteca</i>	

Considerații privind cimitirul evreiesc din Reghin. Prolegomene la istoria unei comunități mai puțin cunoscute*

Parafrazând cuvintele lui Moshe Carmilly-Weinberger, care se referea la întreaga Transilvanie¹, voi spune că și la Reghin se aud pașii evreilor, chiar dacă tot mai încet și mai rar. Pentru schițarea unui cadru demografic și cronologic care să surprindă, în câteva cuvinte, prezența evreilor la Reghin, este important de menționat că începând cu recensământul din 1850, este atestată în acest oraș o comunitate evreiască formată din 77 de membrii (cifra se referă atât la orașul Reghin cât și la Reghinul sat)². Șapte ani mai târziu, comunitatea ajunge la 95 de membrii³. În anul 1880 numărul lor era de 313⁴, consecință atât a evoluției legislative favorabile din Imperiul Austro-Ungar⁵ cât și a creșterii nivelului economic și cultural al Reghinului în a doua jumătate a sec XIX⁶, numărul acestei comunități aproape dublându-se la 1900⁷. În anul 1930, Reghinul avea 1556 de locuitori evrei, reprezentând 16,7 % din populația întregului oraș⁸. În timpul deportărilor din 1944, în ghetoul din vechea fabrică de cărămizi de pe strada Mihai Eminescu⁹, au fost închiși 1400 de evrei din oraș alături de cei aduși din alte locuri, numărul lor atingând până în ziua de 4 iunie, când a fost desființat ghetoul și cei internați aici deportați, cifra de aproximativ 4000 de suflete¹⁰.

Prezența evreilor în societatea reghineană în secolul XIX este marcată de participarea lor, deopotrivă la viața economică și culturală a orașului. În preajma anului 1837 evrei sunt pomeniți ca făcând comerț cu piei de animale necesare breslei tăbăcarilor¹¹, iar după revoluția din 1848-1849, când Reghinul cunoaște un puternic avânt economic datorită, pe de o parte împrumutului pe care Curtea vieneză la acordat orașului¹², pe de altă parte investițiilor particulare. Trebuie amintiți aici, printre alții, investitorii Mendel Schwarz¹³ și Mendel

---

* O parte a acestei lucrări a fost prezentată cu ocazia Colocviului de etnografie "Interferențe cultural-etnice", Reghin, 7 iunie, 2003. Țin să mulțumesc și pe această cale, celor care au făcut ca munca mea să fie mai ușoară, profesorului Grün Ladislau din Târgu Mureș, doamnelor Lea Geller și Zelma Solomon din Reghin.

¹ M. Carmilly-Weinberger, *Istoria evreilor din Transilvania (1623-1944)*, Bibliotheca Judaica, I, ed. Enciclopedică, București, 1994, p. 9

² *Recensământul din 1850. Transilvania.*, în *Studia Censualia Transilvanica*, Ed. Staff, Cluj, 1996, p. 228-229; Pentru același an, I. Haltrich, în comunicarea cu titlul *Zur Geschichte von Sachsisch Regen seit den letzten Jahren*, pe care o ține la data de 21 august 1857 în adunarea generală a societății *Verein für siebenbürgische Landeskunde*, menționează doar existența a 51 de mozaici la 1850 în Reghin. Este posibil ca informația sa să nu fi fost completă sau să nu fi menționat doar realitățile din Reghin-oraș.

³ *Recensământul din 1857. Transilvania.*, în *Studia Censualia Transilvanica*. Ed. Staff, Cluj, 1997, p. 352-353

⁴ *Recensământul din 1880. Transilvania.*, în *Studia Censualia Transilvanica*, Ed. Staff, Cluj, 1997, p. 242-243

⁵ M. Carmilly-Weinberger, *op. cit.*, passim; V. Neumann, *Istoria evreilor din România. Studii documentare și teoretice*, Ed. Amarcord, Timișoara, 1996, passim

⁶ M. Szabó, *Reghinul în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea (1849-1918)*, în *Marisia. Studii și materiale*, XV-XXII, 1985-1992, passim

⁷ *Recensământul din 1900. Transilvania.*, în *Studia Censualia Transilvanica*, Ed. Staff, Cluj, 1999, p.

⁸ S. Samuilă, *Studiu etnografic asupra populației României*, București, 1940

⁹ M. Szabó, *op. cit.*, p. 208

¹⁰ M. Carmilly-Weinberger, *op. cit.*, p. 180; Gh. I Bodea, *Tragedia evreilor din nordul Transilvaniei. 1944*, ed Hiparion, Cluj-Napoca, p. 266-268 (*Ghetoul din Reghin*)

¹¹ I. I. Costea, *Meșteșugurile și sistemul breslelor din Reghin*, în *Marisia. Studii și materiale*, XV-XXII, 1985-1992, p. 148

¹² M. Szabó, *op. cit.*, p. 205

¹³ *Ibidem*, p. 209. Mendel Schwarz deținea una din cele două mori de făina de capacitate mare din oraș și înființase în 1865 o societate de exploatare, transport și desfacere a lemnului.

Farkas¹⁴. De numele acestuia din urma se leagă organizarea anumitor aspecte ale vieții mozaice din oraș, în special cea a cimitirului.

În ceea ce privește învățământul, trebuie menționat faptul în Reghin funcționau, în secolul XIX, școli particulare evreiești. O astfel de școală, cu predare în limba idiș (judisch-deutsch), având doi învățători, își începe activitatea în anul 1863¹⁵. Există însă și o importantă frecvența a elevilor evrei în școlile cu predare în limba germană¹⁶ și, cu siguranță, și în școlile maghiare¹⁷.

Dincolo de aceste date, unul dintre reperele cele mai semnificative care pomenesc astăzi de vitalitatea, acum aproape apusă, a comunității evreiești din Reghin este, în mod paradoxal poate, cimitirul, pe drept cuvânt numit de către evrei “casa a vieții” (*beth hayim*)¹⁸. În ciuda discreției și a dimensiunilor sale restrânse, cimitirul evreiesc din Reghin trezește interesul prin austeritatea lui misterioasă și, la o mai atenta apropiere, prin elementele plastice și de simbol care ornamentează pietrele tombale.

Cimitirul se află pe actuala stradă a Cerbului¹⁹, la marginea estică a Pădurii Rotunde, sau Pădurea Caprelor, plantată aici după seceta din 1730²⁰. Interesul cultural și științific a acestei părți din oraș, este completat de recenta identificare a unui punct cu descoperiri arheologice inedite²¹.

Suprafața cimitirului este de aproximativ 18 arii²² la care se adaugă clădirea necesară deservirii lui, ridicată cu ajutorul investiției, sus-pomenitului, Mendel Farkas în anul 1911 (5671)²³, și curtea acesteia.

O cameră a clădirii este destinată îngrijirii *post mortem* a corpului înainte de înhumare, în mijlocul ei aflându-se o piatră prismatică, albiată longitudinal și cu gaură de scurgere, pe care erau depuse, pentru spălarea rituală, corpurile celor decedați. Într-un colț camerei, se păstrează încă fragmente de la un vas de lut, spart cu ocazia ultimei înmormântări (1998).

---

¹⁴ *Ibidem*, p. 207, 209. Mendel Farkas avea cea mai mare fabrică de spirt dintre cele opt din județ și era implicat, alături de fratele său, în exploatarea și comercializarea lemnului.

¹⁵ M. Szabó, *op. cit.*, p. 216; M. Șara, *Contribuții la cunoașterea culturii reghinene până la 1918*, în *Marisia. Studii și materiale*, XIII-XIV, 1983-1984, p. 255

¹⁶ H. Schuster, *Geschichte des Sächsisch-Regener Gymnasiums*, în *Programm der vierklassigen evangelischen Gymnasiums und der mit denselben verbundenen Lehrenstalten in Sächsisch Regen, am Schlusse des Schuljahres 1894-1895*, Veröffentlicht vom Rector-Wilhelm Helwig, Hermanstadt, 1895, p. 55

¹⁷ În ciuda lipsei unor informații clare privind frecvența copiilor evrei în școlile maghiare din Reghin, cred că este doar o lacună de cercetare, cu atât mai mult cu cât autori ca M. Carmilly-Weinberger, *op. cit.*, 125 și V. Neumann, *op. cit.*, p. 132-133, subliniază atracția majoră pe care a reprezentat-o cultura maghiară pentru evreii din Transilvania.

¹⁸ Șef Rabin Dr. M. Rosen, *Eseuri biblice*, a II-a ed., Ed. Hasefer, București, 1992, p.16; P. Petrescu, *Istorie și simbolistică în arta populară a evreilor din România*, în *Secolul 20*, 282-283, 1984, p. 124

¹⁹ I. I. Costea, *Străzile Reghinului*, Ed. Tipomur, Târgu Mureș, 1997, p.131

²⁰ Idem, *Reghin. Un oraș ardelean în vârtoarea istoriei. Revoluția de la 1848-1849*, Ed. Veritas, Târgu-Mureș, 1996, p. 105; Idem, *op. cit.*, 1997, p. 125

²¹ Am identificat aici o așezare de înălțime aparținând culturii Wietenberg III. Alături de materialele acestei culturi au apărut și elemente de tip Noua, fragmente ceramice care este posibil să fii aparținut primei epoci a fierului, deși nu apare nicăieri dualismul cromatic specific culturii Gava; de asemenea, ceramică medievală, lucrata la roată, având uneori urme de smălțuire.

²² Cele mai multe date “tehnice” legate de cimitir mi-au fost oferite de către actualul îngrijitor al cimitirului, domnul Nagy Ladislau.

²³ Pe unul din pereții interiori ai clădirii, în dreapta ușii de acces în cimitir, există o placă din marmură pe care apare inscripționat bilingv, în maghiară și ebraică, următorul text (reproduc aici doar varianta maghiară): *Ezen félépitése. Szent-Egybetűnk bold(ogult) tagjánk Egybetűnk számára hagyományozott adományával vált lehetővé. Áldassék emléke a nemes emberbarátnak. 5671* (S-a construit această clădire în anul 5671(1911), prin donația răposatului membru al Sfintei Noastre Comunități, Farkas Mendel. Veșnică pomenire, distinsului nostru prieten.). Mulțumesc pentru traducerea pasajului domnișoarei Ilona Dénes, studentă în cadrul secției de istorie-engleză a Universității “Petru Maior” din Târgu Mureș.

Două cioburi de la acest vas au fost depuse pe pleoapele celui decedat atunci, ca părți ale unui mobilier funerar extrem de restrâns²⁴.

Cimitirul este împărțit în două. Partea de jos, adică jumătatea de nord, este consacrată femeilor, cealaltă bărbaților. Există însă și numeroase derogări de la această regulă, ea nefiind consemnată în cazul altor cimitire evreiești cercetate deja. Cel mai târziu dintre morminte datează din anul 1998, cel mai timpuriu neputând fi stabilit cu exactitate, în actualul stadiu al cercetării, multe dintre pietrele vechi fiind distruse iar vegetația crescută abundent în jurul mormintelor, a fost o piedică serioasă pentru cercetare²⁵. Începutul cimitirului poate fi datat, cu aproximație, în a doua jumătate a secolului XIX. Este posibilă și existența unui alt cimitir mai vechi, ipoteză neconfirmată încă. Faptul că au funcționat trei sinagogi în oraș, reprezentând ambele rituri, adică *askenazim* și *sefard*²⁶, reflectă o posibilă succesiune în timp a acestor rituri și implicit o posibilă diferențiere a necropolelor. Problema rămâne deschisă.

Au fost identificate 600 de pietre funerare, care au fost numerotate, de cei care îngrijesc cimitirul, de la 1 la 600. Numărul de morminte este însă cu siguranță mai mare, dar este greu de stabilit cu exactitate, fie pentru că stelele unora dintre ele s-au distrus iremediabil, fie pentru că unele dintre morminte nu au fost marcate încă de la început cu pietre funerare²⁷. Este posibil ca unele pietre de mormânt să fi fost distruse fără să mai fi rămas vreo urmă a existenței lor²⁸, pentru că actuala îngrădire de beton datează doar din anul 1998, accesul în cimitir, înainte de aceasta dată, fiind destul de lesnicios. O parte dintre pietrele funerare au fost "restaurate" superficial de către actualul îngrijitor al cimitirului, care a lipit bucățile sparte cu ciment de construcții. Un element de interes pentru istoria locală, dar în mod nefericit marcat pe pietrele de mormânt din acest cimitir, sunt urmele de gloanțe din timpul celui de al doilea război mondial²⁹, care au distrus multe dintre inscripțiile și motivele decorative de aici.

Disponerea mormintelor s-a făcut în șiruri orientate nord-sud, fiecare piatră tombală conținând numele unui singur defunct. Pe baza acestei dispuneri, a diferențelor tipologice dintre pietre și nu în ultimul rând a calității lor, se poate stabili o evoluție aproximativă a cimitirului. O "stratigrafie orizontală" exactă neputând fi precizată însă decât în urma unui studiu epigrafic și a unei munci de recondiționare a pietrelor distruse³⁰.

După forma pietrelor, acestea se împart în piese cu aspect *pseudo arhitectonic* (conțin frontoane, acrotere, coloane adosate, elemente care deși nu au, în mod evident rol funcțional, ocupă locuri distincte în tectonica stelelor), *anarhitectonic* (care nu au elementele pomenite mai sus) și *intermediare* (cele care deși păstrează în elevație părți distincte cum ar fi frontonul și câmpul inscripției, sunt lipsite de elemente morfologice specific arhitecturale, coloana, de exemplu). Această diferențiere stilistică propusă de Silviu Sanie pentru cimitirul evreiesc din

---

²⁴ Pentru obiceiuri iudaice legate de înmormântare, a se vedea Șef Rabin Dr. M. Rosen, *op. cit.*, p. 16-20; 76-77 dar mai ales J. Eisenberg, *Iudaismul*, Humanitas, București, 1995, p. 122-124 și câteva elemente despre obiceiurile iudaice tradiționale de înmormântare și transmiterea lor în lumea creștină timpurie la N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, în *Bibliotheca Thracologica*, XVIII, București, 1997, p. 251

²⁵ Am studiat cimitirul la sfârșitul lunii mai și începutul lunii iunie

²⁶ Această informație am primit-o verbal de la domnul Grün Ladislau.

²⁷ Gh. I Bodea, *op. cit.*, p. 266, pomenește de uciderea soției lui Berkovitz Jakob în ghetoul de pe strada Mihai Eminescu, unde a și fost înmormântată. În cimitir apar și mormintele unor sinucigași, cărora nu li s-au ridicat pietre tombale.

²⁸ Despre folosirea unor pietre tombale evreiești, în amenajări cu caracter edilitar, pomenește I. Kara Schwartz, *Inscripții ebraice din Piatra Neamț (1677-1800)*, în *Memoria Antiquitatis*, I, 1969, p. 369

²⁹ G.A. Petca, *50 de ani de la eliberarea Reghinului. Septembrie 1944*, în *Gazeta Reghinului*, an V, nr. 10 (44), octombrie, 1994, p. 7

³⁰ S. Sanie, *Cercetarea cimitirului evreiesc (I) de la Siret. Unele considerații metodologice*, în *Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae*, II, Ed. Hasefer, București, 1997, p. 10

Siret³¹, este valabilă, *grosso modo*, și în cazul cimitirului de la Reghin. Privite din profil, multe dintre frontoanele pietrelor, depășesc planul inscripțiilor și al reliefulor, îndeplinind astfel un rol protector și accentuând aspectul arhitectural invocat.

Inscripțiile sunt realizate în mod exclusiv cu litere ebraice și doar uneori ele au fost completate cu texte minimale în limba maghiară și foarte rar în limba germană, niciodată în românește.

O observație importantă care trebuie făcută în legătură cu stelele funerare din acest cimitir este aceea că, alături de marea lor diversitate tipologică, multe dintre ele își găsesc analogii perfecte în cimitirul evanghelic-lutheran din Reghin sau Ideciu de Jos³². Pe lângă faptul că o astfel de observație pare să confirme, o dată în plus, obiceiul, specific și altor locuri, potrivit căruia pietrari creștini executau astfel de stele scriind epitaful ebraic după un model prestabilit, dar surprinde și câteva trăsături comune religiozității ebraice și reformate, care a înlesnit interferențele, împrumuturile și toleranța culturală, anume aniconismul, austeritatea și simplitatea artei cultice. Elemente de congruență teologică, între cele două, au dus, de altfel, la sincretisme religioase de tipul sabatarianismului³³.

Ceea ce individualizează însă pietrele funerare evreiești, completând ezoterismul inscripțiilor, sunt simbolurile tradiționale ale lumii iudaice, redată pe mare parte dintre pietre, chiar dacă uneori doar sub forma unor incizii discrete și stângace.

Dintre motivele zoomorfe, singurul identificat la Reghin, este leul. Reprezentat fie sub formă de pereche afrontată, într-o compoziție mai amplă, care cuprinde și alte elemente, cum ar fi *binecuvântarea cohanimilor*, fie singular, leul apare în picioare, având trăsături schematice, fiind redat din doar câteva linii incizate sugestiv, ca un crochiu. Îi lipsește grandoarea stilistică a analogiilor sale moldovenești, de exemplu, ca și varietatea tipologică a acestora. În ceea ce privește semnificația acestui animal, în cazul altor cimitire leul a fost asimilat numelui de *Arie* (ilustrând deci, un nume) sau *Iehuda* (aici cu valoare heraldică, leul fiind animalul emblemă al tribului Iehuda)³⁴.

Motivele decorative fitomorfe, sunt mai bogat reprezentate dar mai generale ca semnificație. Apar astfel vase cu flori dispuse chiar în zona frontonului apoi, ghirlande circulare, frunze, plante înmugurite, etc. Dintre copaci, cel mai distinct reprezentat apare salcia, motivul, simbol universal al arborelui sacru, apărând și pe alte obiecte de artă evreiască³⁵.

Scutul sau steaua lui David, simbol distinct și particular³⁶, apare la Reghin atât sub forma unor incizii simple, de cele mai multe ori, cât și supradimensionat, în relief, centrul său funcționând, în acest caz, ca suport pentru o parte a inscripției. Alături de utilizarea sa decorativă, scutul lui David apare reprezentat în forma superioară a unora dintre stelele cu fronton triunghiular.

Sfeșnicele (*menorah*), sunt redată mai ales pe pietrele de mormânt ale unor femei ("flăcări ale vieții")³⁷. Forma lor variază de la rectangular spre meandrat-vegetal, baroc. Diferă, de asemenea, și numărul de brațe ale candelabrului, de la trei la șapte (prin binecuvântarea acestor șapte lumânări fiind primit Sabath-ul)³⁸.

Unul dintre motivele cele mai deosebite ale acestei arte cultice, și populare în același timp, este binecuvântarea cohanimilor, sub forma caracteristică a celor două palme deschise,

---

³¹ *Ibidem*, p. 10

³² *Heimatbuch Nieder-Eidisch. Schicktal einer sächsischen Gemeinde in Nordsiebenbürgen*, în *Schriften der Siebenbürgisch-Sächsischen Stiftung*, Band 5, Nürnberg, f.a., foto p. 211

³³ M. Carmilly-Weinberger, *op. cit.*, p. 46

³⁴ P. Petrescu, *op. cit.*, p. 127-128; S. Sanie, *op. cit.*, p. 11

³⁵ P. Petrescu, *op. cit.*,

³⁶ S. Sanie, *op. cit.*, p. 11

³⁷ P. Petrescu, *op. cit.*, p. 128

³⁸ S. Sanie, *op. cit.*, p. 11

îndreptate spre privitor. Parte a unor ansambluri decorative complexe, așa cum pomeneam mai sus, sau solitare, cele două palme se găsesc constant în decorul pietrelor funerare³⁹, fiind un semn distinctiv al calității de preot, pe care defunctul o ocupase în timpul vieții. Obiceiul reprezentării palmelor deschise, pe monumente funerare, nu este singular. Apare în mediile gnostice ale antichității europene⁴⁰, în cadrul sincretismelor religioase din Dacia romană⁴¹ dar și în bogomilismul medieval bosniac⁴² și românesc⁴³.

Alături de aceste câteva caracteristici dominante ale cimitirului evreiesc de la Reghin, urmează să fie căutate altele, la fel de semnificative. Nu am încercat decât o apropiere de un subiect încă inedit, rămânând ca pe parcurs aceste cunoștințe să se aprofundeze printr-o analiză mai atentă și mai sistematică a necropolei dar și a epigrafiei și a documentelor privitoare la această comunitate. Interesantă și deschisă rămâne o analiză interdisciplinară care să accentueze tocmai caracterul interferențelor culturale și aspectele privitoare la împrumuturi și aculturație, dinspre și, mai ales, spre comunitatea evreiască. Chiar dacă s-a insistat asupra mirajului pe care l-au reprezentat anumite aspecte ale expresiei culturale maghiare pentru evreii din Transilvania, cum este literatura sau arta plastică cultă⁴⁴, aceasta se petrece totuși ca o formă de împrumut explicit și premeditat, al unei elite. Rămâne de surprins în ce măsură s-au împrumutat valori și s-au modelat mentalitățile în mod inconștient și, implicit mai profund, chiar și acolo unde tradiția pare a fii mai consecventă⁴⁵, în cazul ritualurilor de înmormântare.

---

³⁹ P. Petrescu, *op. cit.*, p. 128; M. Carmilly-Weinberger, *op. cit.*, fig. 9 (Cluj); S. Sanie, *op. cit.*, p. 11; p. 23, fig. 1, 2

⁴⁰ W. Culican, *Spain under the Visigoths and Moors*, în *Dark Ages* (ed. by D. T. Rice), Thames and Hudson, London, 1965, p. 191, fig. 2. Pentru legăturile dintre iudaism și gnosticism a se vedea lucrarea relativ recentă a lui N. Zugravu, *Erezii și schisme la Dunărea Mijlocie și de Jos în mileniul I*, Ed. "Presa Bună", Iași, 1999, p. 19-36 și, în special articolul, cu o bogată bibliografie a problemei, *Elemente gnostice de influență iudaică în sud-estul Europei*, în vol. Opțiuni istoriografice (Buletinul Asociației Tinerilor Istorici Iași), I 2, Iași, 2000, p. 11-29, semnat de Iulian Moga

⁴¹ S. Sanie, *Elemente iudaice sau iudaizante în interferența etno-culturală din Dacia și Moesia Inferior*, în *Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae*, I, Ed. Hasefer, 1996, p. 26, fig. 26

⁴² E. Cristescu, *Considerații despre pietrele funerare din Bosnia medievală*, în *Studii și comunicări de istoria artei*, Seria artă plastică, București, 1969, p. 219-228; E. Moldovan, *Bogomilismul și manifestările sale în spațiul românesc*, în *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești*, Alba Iulia, 6, 2000, p. 105

⁴³ G. Cantacuzino, *Les tombes des Bogomiles découvertes en Roumanie et leurs rapports avec les communautés hérétiques byzantines et balkaniques*, în *Actes du XIV-e Congrès international des études byzantines*, Bucarest, 6-12 septembre 1971, II, Buc., 1975, p.

⁴⁴ *Supra*, n. 17

⁴⁵ J. Eisenberg, *op. cit.*, p. 122; R. Girard, *Despre cele ascunse de la întemeierea lumii*, Ed. Nemira, București, 1999, p. 194